

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filosofie
Catedra de Istorie Contemporană și Relații Internaționale

**Politica statală religioasă și Biserica Romano-Catolică din
Transilvania (1867-1900)**

(Rezumatul tezei de doctorat)

Coordonator științific: Prof. univ. Dr. Csucsuja István

Doctorand: Chimpan (Kovács) Noémi-Emese

Cluj-Napoca

2011

Cuprins

Introducere	1
1. Impactul liberalismului în Monarhia dualistă – Receptarea modelelor europene.....	10
1.1. Ideile liberalismului – statul modern liberal.....	12
1.2. Ideile liberale și problema naționalităților.....	20
1.2.1. Ideea de națiune la maghiari.....	23
1.2.2. Idee de națiune la români.....	29
1.3. Impactul liberalismului asupra relației dintre stat și biserică.....	40
2. Reacția Bisericii Romano-Catolice față de pătrunderea și promovarea ideilor liberale....	53
2.1. Conciliul Vatican I. – Prima perioadă de rezistență a Bisericii Romano-Catolice.....	53
2.2. Enciclicele papale în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.....	57
3. Reforme politico-religioase preconizate pentru modernizarea activității de stat.....	65
3.1. Lărgirea noțiunii – libertății religioase.....	82
3.2. Emanciparea evreilor.....	83
3.3. Trecerea la matricolele de stat.....	90
3.4. Implicarea statului în viața privată.....	94
4. Atitudinea Bisericii Romano-Catolice față de reformele politico-religioase.....	97
4.1. Căsătoria civilă și religia copiilor născuți în căsătorii mixte.....	100
4.2. Receptarea religiei evreilor.....	110
4.3. Practicarea liberă a religiilor.....	113
4.4. Matricolele de stat.....	113
4.5. Atitudinea altor biserici față de reforme.....	118

5. Autonomie catolică.....	123
5.1. Autonomie catolică națională.....	125
5.2. Organizații și asociații catolice – reînnoire catolică.....	134
5.3. Biserica Romano-Catolică din Transilvania.....	139
5.4. Statusul Romano-Catolic din Transilvania și politica bisericească.....	149
5.5. Autonomia altor biserici din Transilvania.....	152
Concluzii.....	155
Bibliografie.....	163
Anexe.....	174

Abstract

În lucrarea abordez problema introducerii reformelor religioase la sfârșitul secolului al XIX-lea în condițiile statului dualist. Guvernele național-liberale au căutat să modernizeze instituțiile de stat. Reformele religioase au însemnat, înainte de toate, separarea statului și a bisericii. În vestul Europei acest lucru a fost realizat, în Franța, în Belgia și a fost început și în Germania. Ideologiile dezvoltate sub influența iluminismului – liberalism și naționalism – au avut un efect decisiv asupra politicii dusă față de biserică, ele făcând parte din politica statală. Introducerea legilor politico-religioase, mai ales gestiunea de către stat a stării civile laice și a legalizării căsătoriilor mixte, a întâmpinat o reacție vehementă la nivelul opiniei publice și al camerei superioare a parlamentului ungar, care a respins în două rânduri proiectul de lege. Statul prin aceste măsuri caută să realizeze egalitatea cetățenilor săi.

Cuvinte cheie: liberalism, reforme politico-religioase, atitudinea clerului romano-catolic, Transilvania, autonomie catolică, matricole de stare civilă, căsătorii mixte.

Introducere

În alegerea perioadei care urma să fie cercetată de noi ne-a călăuzit ideea, că aceste două decenii au fost determinante pentru instituirea regimului Monarhiei dualiste, iar cele două date din titlu indică momentele marcante ale acestor evoluții. După Compromisul încheiat în 1867 a început construirea statului modern liberal luând drept model formele de stat din Vest, ceea ce a necesitat introducerea a unui șir de reforme liberale. Aceste reforme au determinat schimbări radicale în sânul societății, iar schimbările preconizate au dus la formarea unor tabere opuse, a uneia cu principii tradiționale și a uneia de susținători a ideilor inovatoare. Putem afirma, că anul 1900, având în vedere aceste evoluții, marchează nu numai începutul secolului XX, dar este și anul, când, sub aspectul cercetărilor noastre ale istoriei luptei politico-religioasă se constată o aplanare a tensiunilor, și pe scenă vieții politice câștigă teren și vor domina eveniment cu caracter internațional.

În perioada tratată de noi, dezvoltarea economico-socială, formarea societății burgheze au creat o provocare deschisă pentru biserici, iar bisericile au fost nevoite să răspunde de pe poziții politice și sociale radical diferite față de cele date până atunci. În urma acestei evoluții influența bisericilor a scăzut în viața privată, și gândirea indivizilor a fost influențat tot mai puțin de valorile transmise de biserică. Lucrarea se axează asupra modurilor de reacție ale clerului față de schimbările petrecute în societate, cum și-au câștigat teren și ce efect au avut asupra activității lui principiile liberale.

Suntem convinși, că cercetarea de față poate contribui la cunoașterea mai profundă a istoriei Transilvaniei, poate dezvălui aspectele manifestărilor și activităților clerului romano-catolic, atitudinea lui față de proiectele de reforme promovate de guvernele liberale. Scopul acestor reforme a fost modernizarea statului, fapt care ne-a îndemnat să efectuăm o cercetare și să analizăm impactul acestor politici asupra mersului istoriei Transilvaniei. Astfel, am căutat să abordăm tematica din mai multe perspective, din perspectiva politicului și din perspectiva religioasă. Reacția clerului romano-catolic din Transilvania la aceste reforme n-a fost cercetată până acum. S-a putut constată prin parcurgerea literaturii istorice, că acele aspecte care privesc situația din Ungaria au mai fost cuprinse sub arie de cercetare, și de asemenea, în istoriografie s-a acordat atenție cuvenită și reacțiilor reprezentanților bisericii ortodoxe, cât și celor venite din partea clerului bisericii catolice de rit grec.

Cercetarea noastră a început cu parcurgerea literaturii de specialitate în limba română și maghiară, iar sursele principale de documentare le-au constituit pentru noi colecțiile din arhivele de stat și ale bisericilor. Ele au fost completate apoi cu informațiile obținute din articolele de presă cu nuanțe liberale și de altă orientare și din publicațiile aflate sub influența bisericilor. Articolele apărute în ziarele, revistele din Ungaria și din Transilvania, despre politica statului față de biserici, aruncă lumină și dezvăluie convingerile și concepțiile promovate în perioada dintre anii 1867 și 1900. Din analiza și interpretarea ideilor cuprinse în aceste articole se poate trage concluzii și asupra pozițiilor diferitelor categorii sociale și ale unor factori bisericești.

Istoriografia a fost preocupată și a abordat relativ pe larg această tematică. Istoricul Salacz Gábor a publicat o analiză corespunzătoare despre poziția clerului înalt din Ungaria, în cartea sa *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918 [Biserica și statul din Ungaria în perioada dualismului austro-ungar (1867-1918)]* Adriányi Gábor în monografia sa *Az egyháztörténet kézikönyve [Manualul istoriei Bisericii]*, a sintetizat întreaga evoluție a adoptării acestei reforme, și, la fel a procedat și renumitul cercetător al istoriei bisericii Hermann Egyed în monumentală sa lucrare: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig [Istoria Bisericii Catolice din Ungaria până în 1914]*.

Aspectele reformelor aparatului de stat, ale politicii duse de guvernele din perioada dualismului austro-ungar față de biserici a fost cuprinsă sub arie de cercetare și de către istoricii din Transilvania. S-a scos în evidență, că încheierea compromisului austro-ungar din 1867 a anulat autonomia politico-instituțională a Transilvaniei, prin încorporarea acesteia în Regatul Ungariei. Prin noua organizare, întreaga autoritate asupra acestor teritorii revenea guvernului și parlamentului ungar, în general autorităților Ungariei. Astfel, 1867 a însemnat pentru Transilvania includerea administrativă în Transleithania, partea ungară a Monarhiei dualiste. În anul 2006 Simona Nicoară publică sub titlul *O istorie a secularizării (sec. XIX-XX)*, o lucrare importantă care prezintă procesul secularizării, schimbarea raportului dintre stat și biserică. O colecție de studiu a apărut în 2003 sub coordonarea lui Teodor Pavel *Tradiție și modernizare în societatea transilvăneană 1850-1918*. O carte cu caracter monografic întocmită de un grup de cercetători condus de profesorul Ioan Bolovan este destinată tematicii legislației bisericești: *Legislația ecleziastică și laică privind familia românească din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*.

Poziția clerului Bisericii Romano-Catolice, prin ce se diferea aceasta de cea a ierarhilor din Ungaria propriu-zisă, este puțin cercetată în istoriografia noastră. Noi, prin parcurgerea arhivelor eparhiilor romano-catolice, am depistat o serie de documente care atestă clar atitudinea clerului catolic în problema căsătoriei civile, reacțiile lui față de politica promovată de guvernele dualiste în general. Rezultatele cercetării noastre includem în paginile de mai jos.

Impactul liberalismului în Monarhia dualistă – Receptarea modelelor europene

Într-o anumită perioadă determinantă a dezvoltării istoriei europene, câteva idei au influențat decisiv organizarea și activitățile instituțiilor de stat. Acestea au reprezentat pentru mulți modele de gândire și de acțiune, care puteau fi întreprinse, pentru că acestea difuzau valori recunoscute și asumate pe scară largă. În această perioadă erau determinante principiile liberalismului și ale naționalismului.

Mai multe structuri politice create în Ungaria, după anul 1867 s-au născut în spiritul liberalismului național. Cei care posedau puterea politică au pornit pe drum cu planul unei ideologii politice dictat de cursul transformărilor burgheze, adică, nevoia demolării sistemului feudal și trezirea conștiinței naționale moderne. Cel mai consecvent apărător al rămășițelor feudalismului a fost Curtea de la Viena și în același timp ea constituia și un obstacol în realizarea autodeterminării naționale. În 1867, atunci când suveranitatea țării s-a realizat prin compromisuri, era evidentă întoarcerea spre național-liberalism. În desfășurarea liberalismului maghiar au impus o limită acele forțe conservatoare și antiliberale, care aveau ca bază structurile politice și sociale maghiare existente. Prerogativele regelui, care conțineau și elemente absolutiste, și erau și stabilite prin legi, contribuiau și ele un suport puternic pentru conservatism. Orice proiect de lege prezentat în fața parlamentului, putea fi discutat doar atunci, dacă acesta a fost vizat anterior de rege. O altă barieră conservatoare în fața liberalismului a însemnat compromisul dualist însuși, care nu putea fi schimbat pe cale juridică. Pe lângă toate acestea s-a adăugat și un al treilea factor, cel al caracterului multinațional al statului maghiar. Acest factor a avut un impact decisiv asupra liberalismului politic maghiar, deoarece promovarea unui liberalism politic consecvent reprezenta un pericol pentru existența statului maghiar. După 1867 existau deci forțe de susținere atât ale liberalismului cât și ale conservatismului, care cădeau la compromisuri și au influențat într-un mod esențial funcționarea sistemului.

Sub expresia „stat liberal”, indicăm pe deoparte un tip istoric la statului civil modern, care a dus până la capăt separarea statului și al societății și care a intervenit minimal în sfera sectorului privat. În acest stat s-au construit și bazale instituțiilor moderne, care asigurau libertatea individuală și tot aici s-au născut și importante garanții constituționale. În dezvoltarea Europei de Vest epoca de vârf a statului liberal era în secolul al XIX-lea. Pe de altă parte prin expresia „stat liberal” putem să ne referim la activități de stat, care acordă o atenție specială, chiar și în condiții de stare de necesitate a statului, menținerii drepturilor individuale și a autonomiei. În gândirea liberală ordinea de stat și în societate este o stare de echilibru, care provine din fluctuațiile conflictelor și ale consensului.

Multă vreme liberalismul nobiliar era singura și dominantă ideologie politică maghiară, practic până la anii nouăzeci. Aceasta era singura formă de ideologie națională. În epocile moderne, cu excepția perioadei neoabsolutiste, Ungaria putea fi considerată o monarhie parlamentară, care corespundea categoriilor europene. Parlamentul era bicameral, constând din camera reprezentanților și camera superioară. Organul central al activității conducerii era organizat pe baza sistemului de cabinet, consiliu format din miniștri responsabili, s-a format guvernul în frunte cu conducătorul său politic, ministrul președinte. Activitatea guvernului se extindea de la discutarea unor probleme politice și până la cazuri unice, concrete.

Pe parcursul formării statului maghiar modern, asigurarea drepturilor cetățenilor nu s-a făcut tot timpul la nivelul cerințelor legale. În același timp, mai ales la sfârșitul perioadei dualiste, drepturile liberale (cum ar fi libertatea presei) au fost puternic limitate.

Pe plan politic, liberalismul a ridicat ideea națiunii, căruia îi atribuia aproape o existență mistică. În locul formelor de stat care se acomodau valorilor familiilor dinastice, se aspira la întemeierea unor puteri de stat libere și unitare din punct de vedere național. Se caută realizarea unui stat național și asigurarea drepturilor naționalităților, dar acesta nu a fost introdusă în practică.

La fel ca și în Europa de Vest și în Europa Centrală și de Est, biserica a avut un rol important în dezvoltarea statalității naționale și în formarea identității naționale. De exemplu, ortodoxia română în Monarhia dualistă, care avea autonomie, a putut întări conștiința națională și fără instrumente politicii, a putut dezvolta limba națională și cultura, chiar a putut pune în aplicare și măsuri care au servit interese naționale.

Baza socială și politică a dualismului în Transilvania o constituia nobilimea mijlocie din rândul căreia s-au ridicat cei care jucau un rol determinant în viața politică. Această pătură conducătoare a vieții politice, în vederea asigurării unei politici maghiare de sine stătătoare și a supremației maghiare s-a împotrivit oricărei tendințe venite dinspre Viena sau dinspre naționalități care ar fi periclitat pozițiile sale în plan politic și economic. Marea majoritate a aristocrației maghiară din Transilvania promova idei naționale liberale.

Pentru îmbinarea luptelor pentru libertatea națională și religioasă găsim multe exemple în istoria timpurie a epocii moderne. Pentru formele timpurii ale toleranței Transilvania are un loc proeminent. Aici s-a realizat pentru prima dată din pricina balanței libertății, chiar dacă nu libertatea religioasă, dar intenția apărării, asigurării cu drepturi de bază, prin constituție și prin oficializare a multi-religiozității. Uniunea celor trei națiuni și cele patru religii recepte a fost un exemplu pentru Europa din acel timp.

Distribuția religioasă a societății avea diferite roluri pe națiuni. În organizarea elitei maghiare moderne a avut un rol foarte mic, însă pentru elita altor etnii a avut un rol foarte important. În formarea aspirațiilor politice ale etniilor, biserica (în cazul sârbilor și al românilor biserica ortodoxă și greco-catolică, la slovaci biserica evanghelică și romano catolică) a avut un rol integrativ în mod explicit.

Mișcarea revoluționară din 1848 a slăbit supremația bisericească a statului, recunoscându-se că biserica are ființă deosebită, cu viața și scopurile ei specifice, care o îndreptățesc să fie independentă în organizarea și acțiunile sale. Ideia de bază a noii concepții este, că biserica și statul trebuie să fie separate una de alta sub raportul organizării și al funcționării, în măsura cerută de diversitatea ființei lor. Ele însă rămân legate, ca două puteri etice, indispensabile pentru ordinea și dezvoltarea sănătoasă a societății. Concepția autonomiei bisericești își crea drum.

În linii mari, toată această nouă perioadă a reprezentat o mișcare continuă pentru îndepărtarea de Biserică. Statele s-au îndepărtat tot mai mult de legăturile cu biserica, mai apoi de cele cu religia, și s-a așezat tot mai mult în serviciul intereselor naționale. Atacurile împotriva bisericii s-au perpetuat și s-a format o viață spirituală care se dorea tot mai independentă de biserică. Omenirea nu mai recunoștea ordinea ierarhică existentă fără contradicție și nu se mai supunea prestigiului lumii stabilite de la Dumnezeu.

Reacția Bisericii Romano-Catolice față de pătrunderea și promovarea ideilor liberale

Sfântul Scaun a dorit să respingă atacurile primite, să întărească credința, să facă biserica mai unită și mai rezistentă cu ajutorul conciliului. De aceea obiectivele principale ale conciliului Vatican I. (1870) au fost următoarele: apărarea și afirmarea adevărurilor atacate sau amenințate; întărirea rezistenței prin mărirea unității interne, pentru acest scop întărirea puterii papale, pentru ca sistemul bisericii centralizate, în totalitate să poată asigura apărarea bisericii; mărirea ponderii morale și al prestigiului papalității asupra națiunii. Papalitatea chiar dacă își pierde puterea laică, să îi rămână prestigiul moral, pentru a reprezenta interesele perene ale bisericii.

În constituția cu începutul „Dei Filius”, în paralel cu explicația concisă a doctrinei catolice, conciliul a condamnat ateismul, raționalismul și panteismul.

Una dintre semnele de apărare ale bisericii a fost formularea dogmei infailibilității. În urma primului conciliu de la Vatican enunțarea infailibilității papei a stârnit ostilități vehemente din partea lumii liberale. Infaibilitatea papei în privința credinței și a moralei în Biserică, dacă se pronunța ex cathedra, sau cu privire la credință și morală respectiv la puterea supremă de guvernare, nu erau învățături noi pentru biserică. Viziunile eronate ale liberalilor au creat tensiune politică, conform cărora conciliul pronunță suveranitatea papei asupra problemelor privind toate popoarele și toți suveranii, fapt ce ar însemna tensiuni permanente între state și credincioșii catolici. Cu ocazia primului conciliu de la Vatican, episcopii maghiari și-au manifestat preocuparea asupra faptului că definiția dogmei va alarma și va îndepărta și mai mult pe protestanții și ortodocșii. Clerul maghiar nu a dorit să intre în conflict cu statul, aceștia au văzut ca și soluție la această problemă reînnoirea dreptului de patronaj (episcopii proclamau dogmele și înscrisurile papei doar dacă acestea erau prezentate și suveranului, spre aprobare, în drumul lor spre stat).

Politica bisericească inițiată de papa Grigorie al XVI-lea (1831-1846), care nu a făcut diferența între nuanțele pozitive și mai puțin pozitive ale liberalismului, ci l-a condamnat în întregime, a fost continuat și de papa Pius al IX-lea (1846-1878). În notițele atașate enciclicii *Quanta cura*, în elementul 80 al Syllabusului, a condamnat greșelile epocii, printre care și liberalismul. Schimbarea a survenit doar pe perioada papei Leo al XIII-lea, care a formulat concret învățăturile cu privire la stat, societate și libertățile publice moderne, precum și inclusiv

în privința relației religiei catolice față de liberalism (*Diuturnum illud, Immortale Dei, Libertas praestantissimum*).

Enciclicele papei Leon al XIII-lea (1878-1903) au însemnat o cotitură, nu mai erau documente pur negativiste, de protest și de condamnare, ca în tradiția predecesorilor săi, ci și documente pozitiviste, în care identifică realitatea contemporană, discutându-i problemele într-o formă articulată și complexă.

Reforme politico-religioase preconizate pentru modernizarea activității de stat

Este cunoscut, că înțelegerea dualistă din 1867 a însemnat pentru Transilvania pierderea autonomiei politico-instituționale și includerea ei administrativă în Ungaria, partea de est a Monarhiei. Guvernele național-liberale în perioada dualismului au căutat să modernizeze instituțiile de stat. Reformele religioase au însemnat, înainte de toate, separarea statului și a bisericii. În vestul Europei acest lucru a fost realizat. Administrarea statului modern era de neconceput fără acest lucru.

Chestiunile politice duse față de biserici începând cu anul 1867, au fost mai tot timpul prezente în fundalul politicii maghiare. Acest fapt reiese și din discursurile din parlament ale lui Deák Ferenc și în propunerea lui Tisza Kálmán privind introducerea parțială a căsătoriilor civile. Sesiunea parlamentară din 1869/1872 a însemnat inaugurarea acelor confruntări politice, care au culminat în luptele din anul 1894. Propunerea legislativă a lui Irányi Dániel a caracterizat cu exactitate politica opoziției, de atunci politică împărtășită de toți politicienii liberali ai acelor vremuri. Propunerea sa legislativă a exprimat tendința radicală de la sfârșitul acestui secol (cum ar fi încredințarea la latitudinea părinților de a alege religia copiilor lor, drepturile de egalitate și obligații pentru biserici, codificarea înregistrărilor civile la cerere națională, încheierea căsătoriilor civile, trecerea a mai multor procese care aveau loc în fața tribunalelor bisericești să în fața tribunalelor civile). Această propunere a produs tulburări mari în viața politică. Discuțiile privind această propunere legislativă s-au extins pe scară largă, însă situația nu era încă suficient de matură pentru a accepta astfel de propuneri.

În următorul sfert de secol, parlamentul nu a mai alcătuit alte legi cu privire la politică bisericești. Au fost notate inițiative și propuneri în acest sens, însă acestea, din diverse motive, au rămas la același nivel.

Guvernul condus de Sándor Wekerle a pregătit proiectele de legi politico-bisericești încă din anul 1892. După care a urmat doi ani de dezbateri intense, de negocieri între părți, de luări de poziție deschise în care erau implicate atât autoritățile ecleziastice, guvernul și parlamentul maghiar, Sfântul Scaun, împăratul Franz Iosif, cât și prin intermediul presei, societatea civilă. Treptat s-au definitivat taberele care se manifestau pro sau contra proiectelor legilor politico-bisericești: de-o parte era falanga liberală (politicieni protestanți, clerul bisericilor protestante, izraeliții); de cealaltă parte se afla Biserica Catolică, cea mai afectată de aceste legi, dar și bisericile ortodoxe.

Suveranul a ajuns într-o situație dificilă, întrucât marea majoritate a țărilor vest-europene au adoptat și au legalizat mult mai devreme registrele de stat, căsătoriile civile, receptarea religiei evreilor, practicarea liberă a religiei. Marginalizarea acestora ar fi discreditat imaginea casei regale în străinătate. Totodată, biserica catolică a format în mod tradițional suportul cel mai de seamă pentru monarhia habsburgică, din acest motiv domnitorul era foarte prudent în privința eventualelor întoarceri împotriva sa.

După îndelungate lupte interne, când amânarea deja amenința cu răsturnarea situațiilor publice, suveranul a sancționat legile pe data de 9 decembrie 1894. Odată cu sancționarea, legea căsătoriilor și a divorțurilor a ajuns în corpul de legi la fel și legea care recunoștea reversaliile copiilor cu privire la religie, precum și legea cu privire la registrele statului, care, cu privire la viitor, nu recunoșteau autenticitatea registrelor parohiale. În anul 1895 regele a sancționat și legile cu privire la receptarea religiei israelite și dreptul de practicare liberă a religiilor. Cu toate acestea s-au terminat și luptele interne cu privire la adoptarea acestor legi. Primele trei legi de politică bisericească au intrat în vigoare la 1 octombrie 1895.

Două atitudini diferite s-au conturat în privința reformei politicii bisericești. Ambele aveau eligibilitate, principiile ambelor au fost clare. Reprezentanții primei atitudini au luptat pentru reglementarea uniformă, statală a dreptului de căsătorie. Această atitudine a fost sprijinită de mai mulți reprezentanți liberali ai guvernului, partidului liberal, și chiar ai opoziției. Apărătorii celeilalte atitudini au râvnit la menținerea instituției de drept a căsătoriei în

competențele religiilor și conform doctrinelor religioase. Prima atitudine ține cont de interesele statului, obiectivele statului și funcția naturală a statului. În timp ce atitudinea a doua a dorit să servească cerințele doctrinelor religioase și intereselor religioase. Unitatea națională a statului maghiar pretindea reglementarea uniformă a căsătoriei; statul își îndeplinește sarcinile în cadrul granițelor sale, conform obiectivelor sale statale. Clerul a luptat pentru ca statul să recunoască căsătoria ca fiind legală numai cu condițiile care sunt acceptabile și de către biserică.

Mișcarea de emancipare a evreilor își atinge însă obiectivele în 1867, prin legea XVII, care duce la dobândirea drepturilor cetățenești ale evreilor din Ungaria și Transilvania. Noul regim dualist a căutat și prin aceste măsuri să-și legitimeze și în acest mod apartenența la o Europă modernă.

Este cunoscut că în Transilvania, și în tot cuprinsul Imperiului habsburgic evidența nașterilor, căsătoriilor și deceselor cădeau în sarcina exclusivă a bisericilor. Inițiativele de reforme ale guvernelor privind registrele de stare civilă întocmite de autorități de stat, erau menite să schimbe acest curs încetățenit de secole.

Registrele confesionale de stare civilă au avut la început numai un caracter bisericesc, scopul lor fiind de a consemna oficierea diferitelor ceremonii religioase: botezuri, cununii, înmormântări. Însă, statul a recunoscut caracterul de evidență asupra populației al registrelor confesionale și le-a garantat autenticitatea, influențând prin diferite legi și ordine ministeriale calitatea registrelor. Preoții care întocmeau registrele au primit atribuțiuni de funcționari publici cu obligația de a întocmi gratuit pe seama autorităților tabele de recrutare și alte formulare statistice sau de a elibera cetățenilor extrase de stare civilă care aveau caracter de acte publice în fața legii.

Atitudinea Bisericii Romano-Catolice față de reformele politico-religioase

În timpul dezbaterii proiectelor de legi politico-bisericești în parlament, în cele două camere ale sale, reprezentanții confesiunilor au luat poziții vizavi de sfera lor de interes. Episcopii catolici maghiar, beneficiind de acordul Sfântului Scaun, a inițiat o mișcare de combatere a acestor reforme. Opoziția acestora a fost evidențiată printr-o serie de circulare

pastorale adresate clerului și credincioșilor catolici. Un mesaj comun al acestora a fost că noile legi civile nu determinau nici o modificare a dogmelor bisericești.

Intenția guvernului (guvernul condus de Wekerle) de a introduce căsătoria civilă a produs o agitație mare în opinia publică catolică. Episcopii au fost preocupați de taina căsătoriei și au condamnat căsătoria civilă. Au cerut ajutorul regelui împotriva inovațiilor periculoase. În memorandumul înaintat guvernului s-au opus împotriva căsătoriei civile, și au asigurat pe papa despre loialitatea lor față de taina și indisolubilitatea căsătoriei, promițând că vor face totul posibil pentru oprirea proiectului de lege.

Clerul a făcut tot posibilul ca drepturile bisericii și a credinței să rămână neîncălcate. Urmând îndrumările preoților de rang înalt ai altor state, și episcopii maghiari și-au îndrumat preoții să gestioneze în mod corect starea indusă de intrarea în vigoare a legii.

Episcopii vor accepta în unanimitate receptarea religiei iudaice în sensul în care aceștia își vor putea manifesta convingerile religioase în mod public, fără îngrădiri, și să beneficieze de aceleași susținători și protecții ca și credincioșii altor religii. Însă vor respinge aceea referire a legii, prin care se dorește întemeierii reciprocității dintre credincioșii evrei și creștini, adică să se permită trecerea de la religia evreilor către creștinism și de la creștinism la religia evreilor. Această încercare se lovește de doctrina bisericii, întrucât creștinismul etichetează sufletul celui botezat fără a putea fi șters, astfel încât odată ce o persoană a devenit creștin, acesta nu poate deveni necreștin.

În Ungaria, exista o diferență între practicarea liberă a religiilor și libertatea generală a religiei. (În Ungaria numai religiile recepte au drepturi corporative, din punct de vedere corporativ religiile tolerate [de exemplu nazarienii, anabapțiștii, anglicanii] sunt considerate neexistente de către stat. Deci nu indivizii sunt limitați în drepturile lor, ci corpul religios în sine.) Pentru individ libertatea religiei este asigurată, posibilitatea creării asociațiilor religioase sunt limitate. Dacă această propunere oprește diferența dintre religiile consacrate și tolerate, ar deschide o cale pentru libertatea nelimitată de corp a religiei (recunoașterea corpurilor religioase în număr nelimitat). În opinia clerului acesta însă are un efect perturbător asupra statului, ca și diversitatea națională și religioasă. Sub practicarea liberă a religiei biserica catolică nu poate să accepte recunoașterea religiilor tolerate. Conform clerului, neapartenența nici unei biserici va răspândi nereligiozitate și imoralitate.

Clerul recunoaște dreptul puterii de stat, faptul că acesta poate să gestioneze registrele de stare civilă, dar atenționează și asupra aspectelor financiare: tratarea registrelor de către stat vor însemna noi taxe cerute de la cetățeni. Oamenii nereligioși se abat de la obligațiilor lor față de biserică, cum ar fi cererea de botez, astfel gestionarea registrelor ar deschide porțile pentru expansiunea nereligiozității, iar numărul persoanelor nereligioase va crește. Mulți copii vor rămâne nebotezați.

Luptele politicilor bisericești au fost îngreunate de rezistența naționalităților Monarhiei cu la reforme. Se opuneau inițierii introducerii reformelor, pentru că, pe de o parte, acestea se loveau de învățăturile bisericilor lor (de exemplu, biserica ortodoxă română se împotriva adoptării legii privind căsătoriile civile, justificând cu natura de taină a acestora), pe de altă parte considerau ca fiind o răscoală la adresa națiunii, cu care se accelerează procesul de maghiarizare.

Din analizele și relatările izvoarelor putem afirma, că clerul romano-catolic a încercat să stopeze introducerea reformelor politico-religioase. Bazând pe informațiile obținute din presă, din literatură de specialitate și din documente arhivistice, reiese că, în zonele din Transilvania schimbările au fost permise cu mai multă toleranță decât în Ungaria, trecerea la noul sistem a fost treptată, succesivă. Episcopii din Transilvania, în afară de Schlauch Lőrincz, nu s-au implicat în discuțiile politice, numai atunci și-au exprimat părerea, când erau solicitați pentru aceasta, și atitudinea lor nu a fost diferită de viziunea bisericii universale. Clerul romano-catolic considera, că ideologia liberală lovește din plin în instituțiile sale. Față de Ungaria unde clerul înalt a declanșat o campanie susținută împotriva reformelor, reacția clerului din Transilvania fost mai moderată. Clerul din Transilvania nu s-a implicat în disputele cu autoritățile de stat, a căutat să-și păstreze intact drepturile avute până atunci. A încercat să ajungă la un compromis cu statul.

Autonomie catolică

Autonomia bisericii și al cultelor a fost cea mai largă relație față de stat și de economie. În autonomie bisericii aveau loc toți, al căror prevederi politici nu erau împotriva învățăturilor și normelor morale al bisericii. Și independența economică s-a realizat în mare parte. În cele mai multe cazuri membru deplin al autorității bisericii era doar aceea persoană, care și-a satisfăcut și contribuția financiară (impozitul bisericii). Dar a contribuit la independența materială și imobilele bisericii, în primul rând terenurile.

În Ungaria autonomia bisericii era folosit potrivit ei avea următoarele semnificații: a fost dreptul unei organizației bisericești, cu care putea controla de mediu privat treburile interne, școlare, de fundații și al altor afaceri financiare și să le gestioneze legal și individual față de stat.

Biserica Romano-Catolică se găsea într-o puternică dependență de stat. Mitropoliții, episcopii, prepoziții și canonicii, erau numiți de rege; acesta înființa și desființa eparhiile sau posturile bisericești, acorda și revoca domeniile ecleziastice, ținea în mână prin guvern administrarea fondurilor și a întregii averi bisericești, adică Biserica Romano-Catolică trăia sub regimul unei veritabile biserici de stat. El se întemeia atât pe dreptul de patronat al regelui apostolic cât și pe concepția prerogativelor regale.

Autonomia catolică în Ungaria a cunoscut, de-a lungul timpului, mai multe faze distincte, fiecare dintre ele cu specificul său propriu, dat mai ales în funcție de contextul politic și de cel confesional. În relația dintre biserică și stat, un rol important l-a jucat dreptul de patronaj, care s-a format împreună cu întemeierea statului. În Ungaria, de la Sfântul Ștefan începând, statul a luat o serie de măsuri în chestiuni bisericești, religia catolică fiind religie de stat. În aceste condiții, legile statului s-au întemeiat pe legile bisericii, iar interesele bisericii erau și interesele statului, care trebuia să apere și să ocrotească biserica.

Nevoia autonomiei, indiferent dacă este vorba despre viața interioară a bisericii sau de cea exterioară, s-a întărit atunci, când la ordinea zilei au ajuns schimbări esențiale între relația dintre stat și biserică. Așa a fost în 1848, la compromisul din 1867 cât și pe timpul dezbaterilor politicii bisericii din anii 1890.

Legea adoptată în aprilie 1848 a pronunțat egalitatea perfectă și reciprocitate între religii și a amenințat cu secularizarea proprietății bisericii și egalizarea averilor cultelor. În situația schimbată radical a apărut necesitatea creării autonomiei catolice din partea bisericii catolice. Însă adunarea congresului autonomiei nu a avut loc din cauza revoluției și din cauza căderii acestuia.

După compromisul din 1867 apare din nou ideea autoguvernării, a autonomiei, pentru că guvernele liberale se pot implica prin dreptul de patronaj în treburile interne al bisericii. Ierarhii maghiari înțelegeau prin autonomia bisericii guvernare independentă de stat și doreau să lase laicilor drept de intervenție doar în gestionarea averii bisericii și în educație.

Înfrângerea suferită în luptele politico-bisericești și întărirea puterii statului asupra bisericii au ridicat din nou problema autonomiei. În 1895, regele a autorizat convocarea congresului care să organizeze autonomia. Acesta a fost deschis la 11 noiembrie 1897 de primatul Vaszary Kolos ca și președinte. Congresul a acceptat reglementările referitoare la organizarea autonomiei catolice din Ungaria. Ele au fost predate regelui de comisia trimisă cu conducerea cardinal-episcopului Schlauch Lőrincz la data de 13 martie 1902. Procedura de acceptare a reglementării a durat până în 1908, când s-a blocat. Astfel în scurt timp a devenit evident, că organizarea autonomiei în Ungaria este imposibilă.

În Transilvania s-a format o situație aparte, aici nu s-a realizat puterea bisericii. În principatul transilvănean religiile recepte (reformată, evanghelică, unitariană, catolică), în urma dietei de la Turda, și-au format propria autonomie de stat. Starea lor de drept, structura și dezvoltarea lor era fundamental diferită de Ungaria.

Autonomia bisericii catolice în Transilvania, adică *Statusul Romano-Catolic din Transilvania*, a fost instaurată de necesitate, catolicii au fost împinși pe plan secund de către expansiunea protestantismului în Transilvania. Întrucât s-a format ca instituție eparhială, a fost numită autonomie eparhială sau catolică, în cadrul căreia în eparhiile rămase fără episcopi clericii și laicii erau cei care aduceau decizii eparhiale importante, administrau școlile și o parte din averea eparhială. Mai târziu toate acestea erau făcute sub conducerea episcopului.

Istoria catolicismului din Transilvania între perioada 1867-1894 poate fi înțelesă doar atunci, dacă luăm în considerare viața Statusului Romano-Catolic din Transilvania din aceea vreme, în special adunările Statusului, au fost cadrele în care au fost dezbătute problemele societății și ale Bisericii Romano-Catolice din Transilvania.

În timp ce în Transilvania Statusul a redobândit competențele sale anterioare, în Ungaria se desfășura organizarea autonomiei catolice naționale. Odată cu discutarea autonomiei catolice, s-a ridicat de mai multe ori chestiunea privind modalitatea și condițiile prin care autonomia catolică transilvană să poată fi integrată în organismul autonomiei catolice naționale.

Autonomia catolică din Transilvania, ca realitate vie și funcțională, a fost ridicată și în parlamentul maghiar, având sprijinul opiniei publice. Acesta a fost abordată cu respect și tratată în așa mod ca drepturile sale să nu fie ofensate.

Concluzii finale

Schimbările apărute ca urmare a influenței liberalismului, au afectat în adâncime relația dintre stat și biserică. După compromis, biserica a trăit o perioadă de dificultăți și încercări. Statul modern a efectuat reforme, prin care a destrămat tradiții de secole: de exemplu căsătoria, gestionarea registrelor de stare civilă au fost smulse din atribuțiile bisericii, ceea ce a afectat în adâncime organele bisericești. În motivarea măsurilor luate, liberalii au făcut referință la dezvoltarea, modernizarea statelor occidentale.

Bibliografie selectivă

Izvoare :

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj:

- Fond Matricole de stare civilă;
- Fond Prefectura Județului Cluj.

Arhiva Națională Maghiară:

- Fond Ministerul de Interne (Belügyminisztérium Iratai);
- Fond Wlassics Gyula (Wlassics Gyula Iratai);
- Fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice (Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium Iratai);
- Fond Fragmente de Documente (Töredék Iratok).

Arhiva Primațială de Esztergom:

- Procesele verbale ale Conferințelor episcopale;
- Arhiva episcopului Simor János;
- Arhiva episcopului Vaszary Kolos.

Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba Iulia:

- Fond Circulare episcopale;

- Fond Documente episcopale – corespondențe.

Arhiva Statusului Romano-Catolic din Transilvania:

- Procesele verbale ale ședințelor ordinare și extraordinare ale Statusului.

Arhiva Episcopiei de Satu Mare:

- Fond Circulare episcopale;
- Fond Corespondențe episcopale.

Publicații de documente:

- *Magyar Törvénytár*, 1836-1868.évi Törvényczikkek (*Corpus Iuris Hungarici*, Articolele legislative din anii 1836-1868), red. Márkus Dezső, Franklin Társulat, Budapesta, 1896.
- *Magyar Törvénytár*, 1894-1895. évi Törvényczikkek (*Corpus Iuris Hungarici*, Articole de lege din anii 1894-1895), red. Márkus Dezső, Franklin Társulat, Budapesta, 1897.

Periodice contemporane:

- *Ellenzék* (Opoziție);
- *Erdélyi Híradó* (Vestitorul din Transilvania);
- *Heti Szemle* (Revista Săptămânală);
- *Katholikus Szemle* (Revistă Catolică);
- *Kolozsvár* (Cluj);
- *Magyar Sion*;
- *Nagy-Károly és Vidéke* (Carei și împrejurimile);
- *Pesti Hírlap*;
- *Revista Arhivelor*;
- *Szatmármegyei Közlöny* (Buletinul comitatului Satu Mare).

Lucrări generale:

- Adriányi Gábor, *Az egyháztörténet kézikönyve (Manualul istoriei bisericii)*, Szent István Társulat, Editura Apostoli Szentszék, Budapesta, 2001.

- Bayer József, *A politikai gondolkodás története (Istoria gândirii politice)*, Editura Osiris, Budapesta, 2005.
- Bărbulescu, M., Deletant, D., Hitchins, K., Papacostea, Ș., *Istoria României*, Editura Enciclopedică, București, 1998.
- Bertényi Iván, Gyapai Gábor, *Magyarország rövid története (Scurta istorie a Ungariei)*, Editura Maecenas, 1992.
- *Biserică, societate, identitate*, In honorem Nicolae Bocșan, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.
- Bobbio, Norberto, *Liberalism și democrație*, Editura Nemira, 1998.
- Bocșan, Nicolae *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Editura Facla, Timișoara, 1986.
- Bocșan, Nicolae, *Biserica și stat la români*, in: *Istoria Transilvaniei*, vol.III. coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Nágler, Magyar András, Academia Română, Cluj-Napoca, 2008.
- Bolovan, Ioan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Fundația Culturală Română, 2000.
- Delwit, Pascal, *Liberalisme și partide liberale în Europa*, trad. Radu Carp, Alexandra Ionescu, Filon Morar, Crsitian Preda, Humanitas, București, 2003.
- Egyed Ákos, *Az erdélyi magyarság történetéből 1790-1914 (Din istoria maghiarilor din Transilvania 1790-1914)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása (Ediția Asociației Muzeelor din Transilvania), Cluj Napoca, 2004.
- Gergely András, *Magyarország története a 19.században (Istoria Ungariei în secolul al 19-lea)*, Editura Osiris, Budapesta, 2005.
- Gergely Jenő, *Katolikus Egyház, magyar társadalom 1890-1986 (Biserica catolică, societatea maghiară 1890-1986)*, Editura Tankönyvkiadó, Budapesta, 1989.
- Gräf, Rudolf, Nágler, Thomas, *Biserică și stat la sași și șvabi*, in: *Istoria Transilvaniei*, vol.III, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Nágler, Magyar András, Academia Română, Cluj-Napoca, 2008.
- Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora 1867-1918 (Perioada dualismului 1867-1918)*, vol. I, Magyar Szemle Társaság, Budapesta, 1934.

- Gray, John, *Liberalismul*, tradus de Anca Gheauș, Editura Du Style, București, 1998. (versiunea tradusă în limba română)
- Hermann Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig (Istoria bisericii catolice în Ungaria până în anul 1914)*, Cărțile Aurora, München, 1973.
- Hertling, Ludwig, *Istoria Bisericii* (trad. Emil Dumea), Editura Ars Longa, 1998.
- Hitchins, Keith, *Cultură și naționalitate*, Editura Dacia, 1972.
- Karácsonyi János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban (Principalele caracteristici ale istoriei bisericilor din Ungaria)*, Könyvértékesítő Vállalat, Budapesta, 1985.
- Marton József, *A keresztény Jelenkor (1789-2005) (Perioada contemporană creștină)*, Editura Mentor, Tg-Mureș, 2008.
- Mateiu, I., *Dreptul bisericesc de stat în România întregită*, Tipografia cărților bisericești, București, 1926.
- Miskolczy Ambrus, *Románok a történeti Magyarországon (Românii în Ungaria istorică)*, Editura Lucidus, Budapesta, 2005.
- Mondin, Battista, *Pápák Enciklopédiája (Enciclopedia papilor)*, trad. R. Vida Ilona, Szent István Társulat, Budapesta, 2001.
- Nicoară, Simona, *O istorie a secularizării (sec XIX-XX)*, vol. II. , Editura Accent, 2006.
- Romanato, G., Lombardo, M.G., Culianu, I. P., *Religie și putere*, trad. Maria-Magdalena Anghelescu și Șerban Anghelescu, Editura Polirom, București, 2005.
- Rémond, René, *Religie și societate în Europa*, (trad.de Giuliano Sfichi) Editura Polirom, Iași, 2003.
- Salacz Gábor, *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918*, (Biserică și stat în Ungaria în epoca dualismului 1867-1918), Aurora Könyvek, München, 1974.
- Schlett István, *A magyar politikai gondolkodás története (Istoria gândirii politice maghiare)*, Vol. II., Editura Korona, Budapesta, 1999.
- Szántó Konrád, *A katolikus egyház története (Istoria bisericii catolice)*, vol. II., Editura Ecclesia, Budapesta, 1984.
- Taylor, A.J.P., *Monarhia habsburgică (1809-1918)*, trad. Cornelia Bucur, Ed. Alfa, 2000.

- Varga Attila, *Állam és egyház viszonyrendszerének elemzése (Analiza sistemului de relații dintre stat și biserică)*, in: *Kisebbségi alternatívák (Alternative minoritare)*, red. Borbély Zsolt Attila, Székely István, Tamás Sándor, Toró T. Tibor, Editura T3, Sfântu Gheorghe, 2002.

Lucrări speciale:

- *Állam és egyház a polgári átalakulás korában (Stat și biserică în era schimbării burgheze)*, red. Sarnyai Csaba Máté, Budapesta, 2001.
- Bolovan, Sorina Paula, *Familia în satul românesc din Transilvania*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1999.
- Cârja, Cecilia, Cârja, Ion, *Biserica română unită și dezbaterile asupra legislației matrimoniale în Austro-Ungaria*, in: *Om și societate. Studii de istoria populației României*, coord. Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Corneliu Pădurean, Presa Universitară Clujeană, 2007.
- Csucsuj István, *Cazul maghiarilor*, in: *Istoria Transilvaniei*, vol.III., coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Nágler, Magyar András, Academia Română, Cluj-Napoca, 2008.
- Dénes Iván Zoltán, *Európai mintakövetés, -nemzeti öncélúság (Urmarea modelului european, egocentrism național)*, Editura Új Mandátum –IV, Budapesta, 2001.
- Denzinger, Heinrich, Hünermann, Peter, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai (Crezuri și manifestările învățăturilor bisericesti)*, trad: Fila Béla, Jug László, Szent István Társulat, Budapesta, 2004.
- *Egyház és politika a XIX.századi Magyarországon (Biserică și politică în Ungaria secolului al XIX.-lea)*, red. Hegedűs András, Bárdos István, Esztergom, 1999.
- Endes Miklós, *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története (Istoria autonomiei celor trei națiuni și patru religii ale Transilvaniei)*, Instituția tipografică și de literatură Sylvester, Budapesta, 1935.
- Fonyó Pál, *Szabad Egyház szabad államban (Biserică liberă în stat liber)*, Publicat de Sartori Károly librar papal și de primat, în Pesta, Viena, in: Pamflete politice (Colecția Ballagi).

- Galántai József, *Egyház és politika (Biserică și politică) (1890-1918)*, Editura Kossuth, Budapest, 1960.
- Gergely Jenő, *A katolikus Egyház Magyarországon (Biserica catolică în Ungaria)*, Editura Kossuth, Budapest, 1985.
- Gergely Jenő, *Állam és egyházak Magyarországon a 19-20. században (Stat și biserici în Ungaria în secolele 19.-20.)*, in: *Az állami eper édesebb-e (Este mai dulce căpșuna de stat)*, Publicat de Fundația Friedrich Ebert, Budapest, 1998.
- Gergely Jenő, *Autonómiák Magyarországon (Autonomii în Ungaria)*, vol. I., Editura L'Harmattan, Budapest, 2005.
- Gergely Jenő, *Egyházpolitikai törvények Magyarországon (Legile politicii bisericești în Ungaria)*, in: *Állami és egyházi igazgatás Magyarországon a 19. és 20. Században (Administrare statală și bisericească în Ungaria în secolele 19 și 20.)*,
- Gerő András, *Magyar polgárosodás (Burgheziere maghiară)*, Editura Atlantisz, Budapest, 1993.
- Gyárfás Elemér, *Az erdélyi Katolikus Státus mint államjogi, politikai és gazdasági megoldás (Statutul Catolic din Transilvania ca soluție de drept statal, politică și economică)*, in: *Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene (Trecutul și prezentul catholicismului din Transilvania)*, Dicsőszentmárton, Erszébet Nyomda, 1924.
- Gyémánt Ladislau, *Evreii din Transilvania. Destin istoric*, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004.
- Holló László, *A világiak által vezetett egyházmegye (Dioceza condusă de laici)*, vol. I., Presa Universitară Clujeană, 2009.
- Holló László, *Az erdélyi katolikus autonómia, ill. Az Erdélyi Római Katolikus Státus tegnap és ma (Autonomia catolică din Transilvania respectiv Statusul Romano-Catolic din Transilvania ieri și astăzi)*, in: *Katolikus Autonómia. Fejezetek az Erdélyi Római Katolikus Státus történetéből (Autonomia Catolică. Părți din istoria Statusului Romano-Catolic din Transilvania)*, red. Holló László, Miercurea Ciuc, 2007.
- Kolumban Zsuzsanna, *Evoluția familiei în secolul al XIX-lea*, in: *Populația României. Trecut, prezent, viitor*, coord. Traian Rotariu, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Presa Universitară Clujeană, 2006.

- *Legislația ecleziastică și laică privind familia românească din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Crinela Elena Holom, Academia Română, Cluj-Napoca, 2009.
- *Magyar liberalizmus (Liberalism maghiar)*, Editura Századvég, Budapest, 1993.
- Marton József, *Fogarasy Mihály erdélyi püspök élete és munkássága (Viața și activitatea episcopului Fogarasy Mihály din Transilvania)*, Editura Studium, Cluj-Napoca, 2005.
- *Meszlényi Gyula szatmári püspök (Meszlényi Gyula episcop din Satu Mare) (1887-1905)*, red. Bura László, Idea Studio, Satu Mare, 2008.
- Németh Sándor, *Polgárosodás és szabadkőművesség (Îmburghezirea și francmasoneria)*, in: *Változás és állandóság (Schimbare și permanență)*, Cercul Olandez Mikes Kelemen, 1989.
- Petres Kálmán, *A kiegyezéstől az egyházpolitikai törvényekig (De la comprimis până la legile politicii bisericești) (1867-1894)*, in: *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene (Trecutul și prezentul catolicismului din Transilvania)*, Dicsőszentmárton, Editura Erzsébet, 1925.
- *Polgárosodás és szabadság (Burgheziere și libertate)*, red. Veliky János, Velkey Ferenc, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- *Politikai és szociális Enciklikák XIX-XX. Század (Enciclicele politice și sociale în secolul XIX.-XX.)*, vol. I., red. Zsigmond László, Universitatea Eötvös Lóránd Facultatea de Filologie, Budapest, 1970.
- Salacz Gábor, *A magyar kultúrharc története 1890-1895 (Istoria luptei culturale maghiare 1890-1895)*, Editura Universitară Pécs, 1938.
- Sarnyai Csaba Máté, *Polgári állam és a katolikus egyház (Stat burghez și biserică catolică)*, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, (Colectiv al enciclopediei istoricii bisericii al Ungaria), (METEM), Budapest, 2002.
- *Tanulmányok Erdély történetéről (Studii despre istoria Transilvaniei)*, red. Rácz István, Editura Csokonai, Debrecen, 1988.
- Török Mihály Miklós, *A magyar egyházpolitikai harc története (Istoria luptelor politicilor bisericești maghiare)*, Szent István Társulat, Budapest, 1933.

- *Tradiție și modernizare în societatea transilvăneană 1850-1918*, coord. Teodor Pavel, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2003.
- *Változás és állandóság* (Tanulmányok a magyar polgári társadalomról) (Schimbare și permanență – Studii despre societatea burgheză maghiară), Cercul Mikes Kelemen din Olanda, 1989.
- *Változás és állandóság*, (Tanulmányok a magyar polgári társadalomról) (Schimbare și permanență – Studii despre societatea burgheză maghiară), Cercul Mikes Kelemen din Olanda, 1989.
- Varga Attila, *Biserica romano-catolică din Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (teză de doctorat), Cluj-Napoca, 2006.

Surse de pe internet

- Bernád Rita, *Structurarea arhivelor parohiale romano-catolice din Transilvania. Tipuri de documente*, p. 299-300, http://istorie.uab.ro/publicatii/colectia_auash/annales_9/27%20bernad.pdf, 15.01.2011.
- Gergely Jenő, *Felekezetek és egyházak. Az 1894-1895. évi egyházpolitikai törvények hatása (Confesiuni și biserici. Efectul legilor de politici bisericești ai anilor 1894-1895.)*, in: <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1996-056/historia-1996-056>, 07.10.2010.
- Merényi Zoltán, *Európai kultúra szekularizációs kérdésének újrafelvetése (Ridicarea chestiunii de secularizare a culturii europene)*, in: <http://mek.oszk.hu>, 12. 06. 2011.